

ГАРЯЧИЙ КУЛІШ

Пантелеймон Куліш — постать в українській культурі найнестандартніша. Більше того, по-своєму невимірна, бо в цій людині з'єдналося стільки суперечностей, така вона була змінна у часі, що тих двох мірок, якими досі міряли наших культурних діячів: позитивної, тобто пригідної до сучасних ідеологічних уявлень, і негативної, тобто для них непригідних, увіч стає недостатньо не тільки, щоб об'єктивно оцінити цю неординарну особистість (він сам себе називав «гарячим Кулішем»), але й щоб її збагнути. В нашій літературі, здається, не було іншого такого діяча, котрий би стільки разів заперечував сам себе, власний світогляд. Котрий так би метався з крайності й до крайності, накоїв однаковою мірою стільки ж дурниць, як і створив високих духовних подвигів. Згадати б, що пишемо зараз «кулішівкою», правописом, запропонованим П. Кулішем, що він не тільки автор багатьох цікавих художніх творів, а й великого числа етнографічних записів, наукових монографій, вперше переклав українською мовою В. Шекспіра та Біблію. Культурна громадськість, на благо якої він працював і яку не раз обкидав несправедливими (в історичному вимірі) інсинуаціями, не тільки приймала, але й різко засуджувала його) — на жаль, спокійно й розважливо оцінити його й зрозуміти не змогла, хоч про П. Куліша написано було таки багато. Зрештою, ми не зібрали навіть його творів...

П. Куліш, як письменник і особистість, вабить мене своїми психологічними загадками, хоч відштовхує важким характером і здатністю запаморочувати власний мозок. Мені по-людському цікаво стало відтворити стан його душі в одну із найбільш кризисних для нього годин — коли, відкинутий і забутий суспільністю, почасти й справедливо, старий поет усамітнюється на хуторі, живе з праці рук своїх разом з відданим приятелем — своєю дружиною, прекрасною українською письменницею Ганною Барвінок (Олександрою Михайлівною Куліш-Білозерською). При сприянні власної дружини він знаходить сяку-таку душевну злагоду, але той здобуток жорстоко розбивається лихом — страшною пожежею, коли з димом пішло не лише добро матеріальне, але й духовне: його бібліотека та рукописи. П. Куліш у прямому розумінні опинився на попелищі життя і недаремно назвав згодом те попелище «Ганниною пустинню», адже єдине справжнє велике добро, котре доля йому вберегла, — це Жінка, його незмінна і вірна супутниця, яка мала силу не лише витримати всі шторми його важкої вдачі, його непостійності й химерності, а й насамкінець подала руку нещасному чоловікові з розбитого корабля для допомоги і співчуття. Оцей момент у житті великого подружжя і захопив мене — так і написалося це оповідання. Саме в серпні минає 170 років, відколи П. Куліш народився.

Автор.

Валерій ШЕВЧУК

ГАННИНА ПУСТИНЬ

ОПОВІДАННЯ

Малюнок
Олега ПЕТРЕНКА.

1

Ранок 6 листопада 1885 року видався погідний. Пантелеймон Куліш, ще не розклепивши очей, відчув, що в кімнаті повно сонця; світла було так багато, аж повіки гріла його черв'як. Вдихнув повітря: пахло яблуками. На кухні тихо співала Галька, вела першу партію, а її подруга — другу. Цю пісню він любив. Давня, як світ, складена старовинним строєм, і в мелодії цій жило щось віковично гарне. Лежав, не розплющуючи очей, і слухав. Тепло від сонця і тепло від пісні, запах яблук; у ногах помуркував мудрий сірий кіт Сократ. Здається, він муркотів ту ж таки мелодію, що її виводили за дверима дівчата. Ось вона, одна із тих золотих хвилин, що їх любить переживати на хуторі — такого не відчуєш у гомінкому, метушли-

вому місті. Через це, мабуть, й утік сюди. «Острів святої самоти», — подумав розчулено. Із кухні долинув діловий голос Олександри Михайлівни — вже зранку в клопотах. Дивовижна й чудова жінка! Без неї життя на хуторі було б невиносне, сам би не витримав тягара турбот, що звальюються на голову, коли живеш отак відчужено від світу. Є в такому житті чимало невгод, але цієї миті він може про них забути. Урожай цього року добрий. Жито виростило чудове, був добрий овес та ячмінь і непогана гречка. Особливо гарне жито виростило на леваді, на тих п'ятнадцяти десятинах. Сад теж дав добрий урожай; ці яблука, що тонко пахнуть у кімнаті, його власні. Було безліч суніць та полуниць, і Олександра Михайлівна наварила стільки різного варення, що навряд чи вони й поїдять. Правда, на ті

ягоди зграями налітали хлопчачки, ламаючи пліт і толочачи траву, і він мусив раз по раз вискакувати з дому й махати на них палицею. Хлопчачки тікали, але не дуже його боялися; знали, що нічого не вдіє. Так само нападали на сад, і старий поет відчував дивне безсилля від тої напасті.

Це таке дивне почуття, оте безсилля! Міг покричати й посердитися, але не більше — всі навколо знали про його безпомічність. Олександра Михайлівна, та рішучіша. Готова була попекти увірвителям сидниці, а що була огрядна й не могла бігти, то так ні разу вчинити їй того не вдалося. Вони хитрі, як бісенята, ті сільські хлопчачки: заприятелювали спершу з собаками, і потім собаки тільки ліниво дивилися на їхні капості.

«Я не зміг навіть завести собі собак»,— думав Куліш, прислухаючись до тонкої й ніжної мелодії, що все ще текла з-за причинених дверей. Розсердившись невміру, хотів навіть зрубати садок, але Олександра Михайлівна не дозволила. «Дім без саду — не дім»,— резонно зауважила, і він не міг не визнати рації. Загалом, дружина ліпше вписувалась у хутірське життя, ніж він. Коли ходив наймати людей, щоб змолотили жито, ніхто з ним і говорити не хотів. Хитро прискалювали око й ставили такі умови, що тільки руками розводив. «Молотитиму сам!»— казав. Олександра Михайлівна сплескувала руками й дивилася на нього, наче мав перекинутися світ. Лагідно бідкалася, від чого чоловік заспокоювався: знав, як воно все закінчиться. Він махне рукою і засяде за книги й пропаде в них, тільки серед них відчуваючи справжню втіху. До нього приступить чорний кіт Отелло і, муркочучи, ляже в ногах. Сирій Сократ розташується на столі, і Куліш ставитиме на нього книгу, як на підставку, а кішка Панянка сидітиме на підвіконні. Дівчата співатимуть на кухні, бо коли тільки не сплять і не їдять, то завжди співають і працюють залюбки, не помічаючи, коли та робота й робиться. Куліш підпускатиме до себе лише малу Федорку, яка приносить молоко і яблука. З неї колись виросте чудова господиня, бо в усьому дівчинка наслідує Олександрі Михайлівні. Тільки вона може відірвати його від книг і примусити пообідати. Миле, кумедне дитя! Коли щось їй загадує, виконує з такою відданістю готовністю, що в нього тепліє на серці. Й вироста біля них ця мала, і заміняє їм рідну дитину.

Він відчув, що в кімнаті хтось є. Хтось стоїть неподалік і причаєсно дихає. Звісно, це Федорка, бо така вже дивна й цікава вдалася: тільки досить подумати про неї, як вона вже десь поруч.

— Це ти там, Федорко, ховаєшся? — спитав тепло.

— А я не ховаюся,— озвався дитячий голосок. — Прийшла подивитися,

чи не спите. Пані теж сказала: гляньно, чи не спить...

Мала й справді не ховалася. Стояла на вступі до спальні, і сонце освітлювало її худеньку, зграбненьку постать. Всміхалася, як уміла тільки вона: радісно й трохи здивовано.

Він побачив на столі вазу з яблуками. Сонце заливало й стола, тому плоди видавалися золотими. Повосковілі, визрілі й улежані райські плоди!

— Це ти принесла яблуку?

— Егеж. Пані кажуть, ви любите, як вони пахнуть. Це, кажуть, лучче, як провітрити кімнату після ночі. Може, з'їсте одне натщесерце?

— Гаразд, давай мені це, а собі візьми інше. Так само красне.

— Ваше смачне? — спитала Федорка з повним ротом. — Бо моє таке добре, як мед!

— А моє ліпше,— відказав Куліш. — Моє, як небо на язиці!

— В мене теж, як небо,— сказала Федорка і з хрумкотом відкусила вдруге.

2

— Ви вже й яблука їсте? — спитала Олександра Михайлівна.

В розчинені двері голосніше полилась дівоча пісня.

— Ото співають! А я дозволив собі сьогодні повилігуватися.

Олександра Михайлівна була висока й огрядна, зі слідами давньої краси на обличчі. Опустилася на стільця, важко згинаючись у попереку:

— Добре, що продали збіжжя, є й копійка свіжа, й у зиму легше йти. Я така щаслива, що ми з орендарями розквиталися. Ось уже й літо прохазяйнували самі, а що було минулої осені? Згадаю того Зеленського з Сарницькою, і в мене душа не на місці.

Федорка тихенько вислизнула на кухню.

— А ви їх не згадуйте,— мирно сказав Куліш. — Хоча я теж якось про них думав, пам'ятаєте, як вони приїхали? Аполлінарій Зеленський і Касильда Сарницька!

— Наснилися цієї ночі, кляті. Привиділося, що їхні діти розбирають нам дах, а вони обоє танцюють на нашому дворі. І таке ще, начебто музики грають, хоч не знати і звідки. Він так характерно ногою підбрикує і вигукує вряди-годи: «Оп-ля!»

Дівчата на кухні заспівали сумної й протяжної, але не витримали й розреготалися. Тоді Галька завела веселішої, а її подруга залюбки підхопила...

— Хочу знову засісти за Шекспіра,— сказав Куліш. — Учора цілий день про те думав. Хоч як воно є і що воно буде, а перекладу його всього. Тільки тоді зможу заспокоїтися.

— О, ви, мабуть, ніколи не заспокоїтесь. Не з вашою вдачею про спокій думати.

Він скинув головою й зиркнув на дружину. Погляд його палав. Добре

знала вже цей погляд, тепер треба менше його турбувати. Спершу він буде навіть тікати з дому. Ходитиме по дворі, по саду чи гаюку й бурмотитиме під ніс вірші. Недаремно ж зве себе «гарячим Кулішем». Щоправда, тепер він уже не той палкий, гострий і непримиренний — з'явилася й невластива йому раніше лагідність. За все довге життя, яке прожили разом, засвоїла Олександра Михайлівна науку: людина не буває одновимірною. Міняється, як вода, і часом у ній не одне єство, а кілька. В цього ж чоловіка, що сидить перед нею із запаленим поглядом, їх було без числа. Спершу вона страждала, бо ніяк не могла приладнатися. Тільки звикала до одного Куліша, коли вже бачила другого, а побіч і третього. Аж у відчай упала, особливо, коли виявляв інтерес до інших жінок, віддалявся від неї й кидався в чергове шаленство. Їй навіть убити себе хотілося, так важко було. І тільки згодом зрозуміла, що все то облуда. Збагнула, що цей чоловік зовсім не шаленець, а... безпомічний. Що всі оті противенства — тільки самооблуда, якою хоче приховати від світу свою кволу й ніжну вдачу. Так багато єсть, але то були маски. Насправді він був у всьому невпевнений. У собі й у світові. Всі його «так» були кинуті зопалу, як і всі «ні». Через це й опинився тут, на хуторі, відрізаний від цілого світу.

3

Він любив виходити надвір після сну. Майже завжди краєвид, що відслонювався з ганку, вражав новизною кольорової гами, аж йому хотілося згадати молодість і знову взяти до рук пензля. Але те давнє мистецтво, при допомозі якого йому навіть удалося колись визволитися із заслання в Тулі (тоді він розмалював альбом, присвячений місцевій старовині, і той альбом вручено самому царю), було тепер тільки блідим відгуком минулого — кольорами тепер він милується, а не бавиться. Згадав про роботу над Шекспіром. Це була ще одна спроба з'явитися в світі, переїхати до Львова, видавати там газету, надрукувати Шекспіра і знову відчувати себе властивим дум цілого народу. Солодке й пожадане відчуття! Він навіть позбувся російського підданства, але й австрійського не захотів. Зрештою, що йому з того підданства, коли має клопоту власної землі, яка може прохарчувати, має оцю забіч, куди може втекти. Звісно, йому доведеться повернутися в російське підданство, бо наряд чи вже зможе кинутись у шалений вир життя. Видання першого тому перекладів Шекспіра завалене купою інших книг у квартирі Юркевича; публіка поставилася до цього зачину холодно — їй, очевидно ще не до британського генія. Клопочеться в своєму болоті, і їй там добре. Має своїх маленьких поетиків та писак, а коли прагне чогось вищезвище-

го, користується чужими перекладами. Він же, як був, так і залишився самотнім і непотрібним, і треба немало сили, щоб це не вражало. А в душі кипить. Нуртується там і палає чорний вогонь, якого несила йому погасити. Годі дати раду таким темним настроям, як відчай. Тоді йому цілий світ немилый, але саме тоді відчуває найгостріше красу цього куточка в глушині. І любить його глибокою любов'ю. А руки просять простої роботи. Як гарно стає на серці, коли працює за деревом: теше, струже, ладнає або бере до рук косу чи чепіги плуга, і леміш відвалює масну, лискучу й пахучу скибу землі. Смысл життя можна знайти і в такій праці. Та це також дочасно, бо не задовольняє його до решти, і також з'являється туга, котра й повертає його від плуга й рубанка до пера. І він знову зазнає нового щастя. Щастя, якому суджено завершитися тугою, і так триває без кінця.

Куліш вийшов на ганок, керований тою ж таки тугою, і зупинився, вражений. Повітря було синє й прозірне, аж проглядалися найглибші далі. Гайок уже майже погубив листя, на гілках тремтіли тільки кілька жовтих. Вони так гостро й яскраво падали під сонцем, що в нього аж сльоза вибілася на око — відчув невідоме торжество. Й душа раптом розчинилася. Примружені очі полюбили дорогу, що вилася від хутора, й леваду, й гайок. Там далі — ріка, що вмерла між берегів, а перед ним — широке дворисько, де вилігуються його незлюбиві пси. На вихід господаря вони ліниво звели голови. Лише натомість гарне чистеньке теля, угледівши його, помчало назустріч — корову сьогодні залишили в дворі — мукнуло й почало тертися об нього: знало, що в кишені є шматок хліба. Вийняв хліб, розломив, теля почало хапати його вогкими й ніжними губами. Куліш лагідно погладив худобину, а коли пішов через дворисько, теля побігло за ним, як собака. Біля хвіртки ще раз його погладив й озирнувся. На ганку стояла Олександра Михайлівна, вся залита сонцем, велика й добродушна. Звела на привітання руку, і він відчув, як солодко стислося серце — любов цю жінку, як і цілий світ. Без неї пропав би. Була вона з тих людей, які ніколи не дратували. Бог не дав їм дітей, але дав оцю погідну єдність та злагоду, що їх не часто зустрінеш.

Він відвернувся, щоб не видати свого зворушення, а на вустах уже оживали слова, котрі дарував дружині від щирого серця.

**Як на тихій зорі удосвіта проснусь,
То зараз думкою по всіх світах ширяю,
І геніям добра всесвітнього молюсь,
Що нашим душам путь показують до раю...**

Він ішов, помахуючи лівою рукою, трохи нерівно, з химерним наляганням, наче відміряючи ритм, котрий знайшов. Ішов просто до гаю, з яким хотів сьогодні порозмовляти. І дружи-

на його, там, на ганку, мимовільно вгадувала той ритм і відчувала, що, можливо, він присвячує його їй, а може, й цілому світові заразом. Тоді я перш тебе, Кохана, спогадаю,
**Що слізьми Іноді солодкими заллюсь
Над вимислом твоїм, ніжним і поетичним,
Одради джерелом живим і віковичним...**

І забриніли на очах у нього солодкі сльози, котрі зворушували й одухотворювали. Дивився на ниви, на гай, на дорогу, по якій ішов, і в сльозах тих оживало зело, хліби й трава, і листя на деревах, бо зараз він того хотів. Став на шляху й задивився на леваду, що темніла, зорана і щедро облита сонцем. І уздрів раптом ту картину, що колись уже зворушила його. Коли ж це було? Півтора місяця тому, у вересні...

Йому увіч побачилася богиня полів Церера, і мала вона обличчя його власної дружини.

Куліш підходив до гаю, який називав Священним, і ще здаля відчув тонкий грибний дух: пахло опале листя. Ось вони, його дерева, які він знає, наче людей: Три брати, Три сестри, Мачуха і Падчерка, Береза-красуня; він живе разом із ними й любить їх. Черпав ногами листя і воно шаруділо, вільжисте, запашне й умиротворене. Деревата стояли виструнчені й здивовано завмерлі — великий сон входив у них. Затихав, поволі остуджуючись, сокорух і вони віддавалися тому таїнству, сторожко вслухаючись у себе. Торкали верхів'ями ясно-синього неба, бо воно також заспокоювалося. Куліш сів на пенюк, на якому не раз відпочивав, опоряджуючи гайок чи рубаючи тут дерево для господарчих потреб, і мир освятив йому серце. Відчував знесеність та урочистість, бо ще не вивів усіх слів, котрі жили в ньому, ще непокоївся й сум'ятився... Він проказав голосно, не стережучися, що хтось почує й осміє:

**О ні! З тобою ми, Пречиста, не помрем:
Зоставим дві душі у любій Материзні.
Світлтимуть вони спарованим вогнем
Народу темному, безбатченку в Отчизні...
У рідній мові нас поставлять у главизні;
Ми з кожним народом потомків оживем
І без кінця добро, всього дорожче,—
волю,
З ним розсвітатимем по предківському
полю...**

4

Ясна погода тривала недовго. Ополудні повіяв вітер і нагнав сірих та кошлатих хмар. Відтак умер зачарований спокій ранку, люди наче опростилися, зайняті кожен своїм ділом. Пантелеймон повернувся з прогулянки блідий і випитий, очі гарячково блищали, і Олександра Михайлівна, відчувши його настроєність, заборонила дівчатам галасувати й співати. Вона знала, що чоловік зачиниться в кабінеті і до вечора не виходитиме звідти, навіть обід треба буде туди занести. Це зробить Федорка, бо вона одна вміє нечутно ступати по рипли-

вій, старій підлозі. Потім Олександра Михайлівна тихцем розпитає в неї, що пан робить, і дівчинка з таємничим виглядом прошепоче, що «вони переписують щось із книжки на папір»,— цього буде досить, аби заспокоїтися. Вітер хитатиме дерева й налітатиме на вікна, а в домі буде так тихо, що чути будуть скрип пера під Кулішевою рукою. Федорка побіжить на подвір'я погратися з улюбленим своїм собакам, а Олександра Михайлівна спиниться біля вікна й дивитиметься на ту милу й утішну гру. Біле з коричневим собаченя весело ганятиме за дівчиною, маля часом навмисне падатиме, і тоді собаченя хапатиме за поділ спідниці й, гарчучи, робитиме вигляд, що ту спідницю шматує. Дівчинка накинеться на собаку, і воно, вдавши переляканого, втече, але тільки для того, щоб, сховавшись у повітку, знову вистрибнути до Федорки...

Олександра Михайлівна любить, отак спостерігаючи, обмірковувати домашні клопоти; під той час їй може захотітися податися у село і послухати довгих, щирих жіночих оповідок; зараз вона знову повернулася до свого заняття і помаленьку ті оповідки записує. Часом забуває й про господарство і стає тоді не копіткою домонтаркою Олександрою Михайлівною, а Ганною Барвінок — ім'я, яке вигадав їй чоловік, схильний до псевдонімної гри. Спершу Куліш придумав їй оте химерне Нечуй-Вітер, але Ганна Барвінок — це щось ліпше, коли так конче ховатися за псевдонім. Той же, котрий зараз сидить, зачинившись, і рипить пером, мав їх безліч. Почала подумки їх перераховувати — всі вони, як маски, смішні й незграбні, адже жоден із них не приклався так щільно до його особи, як прикладається до неї оте тихе Ганна Барвінок. Всі оті Іродчуки, Забоціні, Казюки, Необачні, Козаки Белебні, Макогони, Прачі, Нехреши, Шишаки-Васильєвські-Греблі лишилися порожніми символами на папері — від власного прізвища Пантелеймону Кулішу втекти не вдалося.

...Вона відчула, що на подвір'ї, за котрим, задумавшись, перестала спостерігати, щось уже не так.

Собака теж підійшло до них, стало лапками на штахетину і задивилося й собі. Відтак тонко заскімлило й підбило хвостика між ноги.

— І воно щось чує,— сказала дівчинка.

— Це на вітер,— відповіла Олександра Михайлівна й повернулася додому. Ішла й думала, чи розповісти про це чоловікові. Знала, що той розхвилюється, не зможе працювати, а ходитиме по кімнатах і бурмотітиме прокльони — той Зеленський із Сарницькою добре в'їлися їм у печинки. Ще й досі не закінчилася судова тяганина: Зеленський виставляв супроти них все нахабніші й безглуздіші звинувачення, і хтозна, як вони з усього того виплутаються. Можливо,

він приїжджав у село, маючи собі підставних свідків із селян, що б йому роботи тут цієї пори ні, вона зараз нічого не скаже Пантелеймону, хай спокійно собі попрацює. Для розмови буде довгий вечір, коли сидітимуть при лампі. Вони обмірковують ситуацію і знають, що рада хоч би в тому, що, як завжди будуть одне з одним згодні. Олександра Михайлівна з жалем подумала, що тепер уже не зможе, як знамірювалася, піти в село, треба їй бути тут. Вітер видував з хати тепло, і добре б на ніч протопити. В теплі, біля лампи, їм затишніше проводити довгий, осінній вечір...

5

Куліш став на порозі. Гостро й терпко запахло листям і ледь-ледь гноєм. Свіжий і прозорий простір був повний сіро-синього повітря, проглядалися темні і ясно-зелені площини полів і ясна стрічка дороги.

Куліш наперед відчув задоволення від рубання дров, бо до теперішніх осінніх запахів бракувало запаху свіжої деревини... Викинув із повітки кілька кругляків, і сокира, блиснувши в руках, з хрумкотом врзалась у дерево. Колодки розколювалися легко, розлітаючись навсебіч; зрештою, почув він і той запах — тонкий, ніжний, і тлінний — запах дерева. Кров почала живіше рухатися по тілі; відчув, що зігрівається. Вітер холодив йому змокрілого лоба, було приємно приймати його пестощі. Колов уже тріски на розпал, коли викотилася з хліва Федорка і, маючи крайками хустини, пішла просто до нього:

— А знаєте, кого я бачила,— сказала, ставши проти нього й мило зморщивши носика,— отого вашого рандаря Зеленьського.

Куліш спинився, опустил сокиру і раптом відчув, що вся віха, яку тільки-но пережив, всі оті ніжні й любі запахи раптом зникли. Зблід і німо дивився на дівчинку.

— Що йому тут потрібно?

— А хіба я знаю? — шморкнула носом мала. — Цього й пані не знають.

— Так просто він не приходив би,— гостро мовив Куліш.

— Через це я вам і розкакую, що бачила його.

— А звісно,— схаменувся Куліш. Тільки тепер збagnув, із ким говорить. Жбурнув сокиру на дрова, аж та тонко задзвеніла, й пішов розгонистою ходою до ганку, бо тільки з жінкою міг про те порозмовляти. Обличчя було напружене й закам'яніле. Навіть вуса закам'яніли. Зрештою, вітер дув йому в спину, навіть підштовхував, щоб іти швидше, а може, й підбігти, але за спиною стояла розгублена від того, що так уразила пана, Федорка, розплющивши здивовано і злякано оченята. Вітер закидав краї її хустини аж на обличчя...

— Бачу,— сказала Олександра

Михайлівна, виходячи йому назустріч,— що Федорка вам уже все розказала. Я не хотіла турбувати за роботою, бо може, воно й ні до чого?

— Що йому тут потрібно? — спитав гостро, як нещодавно й Федорку, Куліш.

— Та от подумала: може, когось із селян у свідки собі тягне... Заплатить рубля, і той наплете в суді все, що він захоче...

— Дивно. — Господар раптом утратив рішучість і стояв супроти жінки помалілий і ніякий. — Ми начебто все по закону робили, і не вина наша, що дочасно розірвали з ним триклятий контракт... Не ми ж палили те гумно...

— А не розірвали б, лишив би він тут ще більшу руїну,— обізвалася Олександра Михайлівна.

— Мусили з власного дому тікати,— сказав тихо Куліш, ламаючи сухі й довгі пальці рук. — Що ж йому, налазною, треба від нас іще?

— Хіба не помітив — це ж із зловмисних,— м'яко сказала Олександра Михайлівна. — Вони й шукають отаких безпорадних, як ми. Напиваються чужої крові.

— Мало в нас награвував?

— Скільки міг. Але зловмисний — це зловмисний, Пантелеймоне Олександровичу! Поки не дати такому наказу, не спиниться...

— Дивно,— повторив Куліш і нервово заходив по кімнаті. Стара підлога порипувала під чобітьми, наче скаржилася. Вітер налягав на вікна, пролазив у шпари й ворухив завіси. — Я втік сюди від світу, бо не міг поладнати з ним. Але тягне він до мене свою лапу, лізе мені в серце і в душу, чого, Ганно?

Він назвав її Ганною, а не Олександрою, і це траплялося завжди, коли був розтривожений.

— Та не переймайтеся так, Пантелеймоне Олександровичу, бога ради, не переймайтеся! Маємо дах над головою і не голодні сидимо, чого ж іще? Ніхто нас звідси не вижве.

Він спинився проти неї й засвітив гостро очима.

— Я, Ганно, спокою хочу. Немолодий я і немало торсало й терло мене життя. Мене й вас разом зі мною. Колись мусить бути цьому край. Чи, може, отак до кінця віку колотитися? А я вже не маю на те сили, надто ще в мене незробленої роботи. Великої, кохана моя, роботи! А для цього спокою треба!

Вона підійшла до нього й торкнула за плече.

— Все буде гаразд, Пантелеймоне Олександровичу, повірте мені. Зробите ви й роботу свою, і покине нас той зловмисець. Рішуче насядемо на нього через суд і відіб'ємося!..

— Він грозився пустити нас з аукціону...

— Руки короткі! — рішуче сказала Олександра Михайлівна. — Послухайте мене: житимемо, як жили, і буде нам добре.

Блиснув до неї поглядом, і були в ньому надія та біль.

6

Вони сиділи в натопленій хаті, зібравшись усі біля лампи. Дівчата поспівували, Федорка вместилася на низькому ослінці. Куліш сидів у своєму хитромудрому старосвітському ковпаку, Олександра Михайлівна вишивала. Мигала, тягнуци за собою червону нитку, голка, і її обличчя, облите жовтим світлом лампи (сиділа найближче до світла), було яскраво модельоване. Галька блискала в сутіні прегарними очима і вряди-годи перебивала спів жартом. Пантелеймон Олександрович тоді сердився й наказував дівчатам співати, не баламутячись,— від гарного співу він ставав неговіркий і замріяний. В цей час і підкрався до їхнього хутора Зеленський. Він облив гасом конюшню й возовню, що стояла з самого краю садиби. Собаки його добре знали і навіть не гавкнули; Зеленський викресав вогню. Вітер радісно підхопив полум'я, завили собаки, стурбувавши пожилців хутора. Коли вони повискакували на подвір'я, горів уже не тільки флігель, а й сама хата. Дівчата заверещали, вогонь перекотом котився по солом'яній стрісі дому. Олександра Михайлівна закричала й собі й кинулась у дім, щоб хоч дещо звідти винести, за нею побігли дівчата й мала Федорка... Прибиг переляканий сусід Шаповаленко, який жив у домку, що відписала йому вдова Віктора Білозерського, і теж став, німо дивлячись на вогонь:

— Скажено горить,— сказав він зі страхом чи захопленням. — Такий вогонь дідька лисого загасиш!..

На це слово Куліш стрепенувся і раптом пішов із двору швидко, сягнутою ходою. Олександра Михайлівна тільки глянула в його бік, але не затримала—ще й досі не могла віддихатися.

Він ішов, рівно ставлячи ноги, махав руками — був випростаний і негнучкий, голова дерев'яно стриміла на задубілій шиї, під ноги йому клалася відбита пожежею його власна тінь, а очі плакали. Витікали з них річки сліз, бо від часу дитинства ніколи і ні за яких обставин Куліш не плакав. Отож зібралось їх за цей час багато; за спиною горів його дім, останній і, здавалося, такий надійний його притулок, дім, у якому він збирався остаточно зачинитися від світу; горіли там його книжки й рукописи, горіло все життя, прожите досіль. Спалювалися молоді й юні роки, його зрілі літа — все-все покривалося прозорою мерехлою червоною матерією, все-все йшло із димом, чорним, гарячим, повним палючих іскор, котрі гасли в глибокому темному небі. Не відчував нічого, бо й був під цю хвилю нічим, залишав за спиною пустелю, на якій тільки й є, що ця палка, червона матерія; гуготить вона, регоче, вис

Валерій Шевчук — відомий український письменник. Його художня палітра широка: прозаїк, перекладач, літературознавець, критик. Книжки знані далеко за межами країни — в Болгарії, Польщі, Угорщині, Франції, Англії, Німеччині.

Лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка Валерій Шевчук багато працює над статтями та есе про тисячолітній шлях української літератури. Наступного року у видавництві «Радянський письменник» вийде його книга роздумів «Дорога в тисячу років», у видавництві «Веселка» — збірка казок «Панна квітів», у видавництві «Дніпро» — двотомник «Літопис Самійла Величка».

Народився Валерій Олександрович у Житомирі, в сім'ї робітника. Закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, член Спілки письменників СРСР.

голосами собак і жіночим лементом, кричить ревом худоби й поросячим вискотом, наче зібралася там, за спиною, вся нечиста сила, яка волає йому вслід, горлопанить, похваляється і загрожує. Радіє і сміється, а відтак конає, бо після неї нічого не має залишитися, адже пустела — це і є оте чорне чи й багряне «нічого», глуха порожнеча чи небуття. Він знав це і завмирав, тільки очі його плакали, і вітер холодив, студив і пив ті сльози, бо йому мало було того вогню, котрим він так нагло й радісно погрався — треба було ще й цих холодних, старечих сліз, яким судилося витекти й висохнути навкі. Ноги несли туди, у Священний Гай, бо тільки там він міг знайти хоч малий прихисток. Під голими деревами й самотніми листками, котрі спалахують золотом у світлі пожежі, під голим небом, що спокійно, байдужо на все це дивилося, він відчув, що вичерпаний і розтопаний, розчинявся серед тьми, а та іла його і заковтувала. Правиця стискувалась у кулак, котрий безживно звисав уздовж тіла, друга рука його помахувала в такт ходи. Дорога під ногами розмивалася, наче була покрита товщею води, і він ішов по рожевій, заммерлій гладіні й не міг спинитися. Хотів дістатися до одного з найлюбленіших своїх дерев, бо, може, те дерево зупинить його, може, захочеться йому обійняти його, щоб злитись із корою. Простягтися до темного, спокійного неба всіма гілочками, на котрих уже нема ані листочка, і щось у того неба попрохати чи поптити. Пожалітись, як жаліється

дитина матері, прагнучи, щоб її заспокоїли й утішили, щоб поклали їй на голову теплу руку і витерли з обличчя нікому непотрібні скрижанілі сльози. Куліш був у самій сорочці, йому здавалося, що пожежа розпікає його, що він сам починає горіти тут, у цім Священнім Гаю, що й гай запалюється так само, як і його садиба, яку покинув він вогню на з'їжу; що він, зрештою, не дійде до заповітного дерева, а змушений буде спинитись отут на порожній дорозі, самотній і покинутий світом, згорить, як сухостій, і ніколи не пізнає того високого милосердя, яке дається навіть дереву — холодноокий і чорний звір його пожере... Він зупинився і взявся рукою за серце, і захотів обернутися, щоб попроситись із тим останнім своїм осіддям, адже немало гарних і сумних хвилин тут пережив, але не знайшов на те сили. Знову пішов по дорозі, його почало хитати, наче неабияк упився...

7

Олександра Михайлівна знайшла Куліша в Священному Гаю, де він сидів залякло на тому ж пеньку, на якому пережив стільки втіхи сьогодні вранці. Вона принесла з собою свитку і турботливо накинута чоловікові на плечі. Тихо плакала, стоячи біля нього, маленького, старого й немічного, сама ще немічніша і старіша за нього. Все життя розраджувала цього чоловіка, а зараз не мала слів. Не знаходила способу, як утішити себе і його — все так нагло впало їм на голову. Плакала й стогнала обіч нього, і це дивним чином подіяло на Куліша. Він відчув, що в цій хвилині має вирішитися щось особливе, що треба сказати щось цій жінці, з якою зв'язаний долею і злитий духом та тілом, інакше не жити їм під цим небом обом.

— Чи все згоріло? — спитав він тихо.

— Все, Панечку, — жалібно відказала жінка. — Немає вже нашої Мотронівки, ой нема!

Він подумав: може, їй справді важче, як йому. Тут її батьківщина і материзна. Тут вона виросла з дитини, і ця пустка, в яку обоє потрапили, теж її. Зирнув на неї тепло й ніжно.

— Лихо нам, лихо! — захиталась у розпачі жінка.

— Лихо тому, хто не може почати все спочатку, — несподівано твердо сказав він. — А ми з вами ще при силі й здоров'ї!

Він раптом здригнувся від гострого, палкого почуття: любив цю жінку, любив цей куток і весь оцей край. Любив ту садибу, де догоряли рештки їхнього осілля, і ці дерева, що скорботно позавмирили докола. «Е ні, — подумав. — Ніхто й ніколи нас звідси не виживе».

— Хутора Мотронівки нема, — сказав уже зовсім тверезо. — Але не будемо впадати у відчай... Є в нас ще ця земля, — він повів рукою, — Ганни на Пустинь...